

Ahmet Rıza Bey'in Erken Dönem Fikirleri (1892-1895)

Ahmet Rıza Bey's Early Ideas (1892-1895)

Ömer AVCİ¹

ÖZ

Ahmet Rıza Bey (1858-1930), fikirleri ve siyasal faaliyetleriyle Türk modernleşme tarihine yön veren bir düşünce ve eylem adamıdır. Kendisi, devletin yüksek bürokrasisinde önemli görevler üstlenmiş bir ailenin üyesidir. Dünya görüşünün şekillenmesinde modern bir düşünce akımı olan "pozitivizm" belirleyici rol oynamıştır. Pozitivizmin "düzen ve ilerleme" sloganı, onun fikirlerinin anahtar kavramlarıdır. Bu makale, Ahmet Rıza Bey'in *Birinci Lâyiha*, *Dil Akademisi Lâyhısı* ve *Mektûb* adıyla bilinen erken dönem yazılarının entelektüel arka planına ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu anlamda, Ahmet Rıza Bey'in lâyihaları ile dönemin Osmanlı devlet adamları ve aydınları tarafından kaleme alınan lâyihalar arasında karşılaştırma yapılmamıştır. Metinsel içerik çözümleme ve literatür tarama yöntemiyle, Ahmet Rıza Bey'in değindiği konuların seküler bağlamları vurgulanmıştır. Bu metinler, ideolojik yönelimi itibarıyla pozitivist öğretile sınırlandırılmış olması bakımından özgün örneklerdendir. Söz konusu metinler, imparatorluğu eğitim yoluyla kurtarmaya odaklanmış bir çabanın gerekçesi ve yöntemini anlatmaya kullanılmıştır. Bu yazılarda, reformların tarihsel süreklilik içinde ve tedrici olarak hayata geçirilmesi gerektiği hususu; siyasal ve toplumsal istikrar olgusuna verilen önem üzerinden vurgulanmıştır. Bu bakımdan Ahmet Rıza Bey, Türk modernleşme tarihine yön veren "bilim, çalışma, düzen, ilerleme, ahlak ve eğitim" gibi sembolleşmiş kavramlara kamusalılık kazandırmayı hedeflemiştir. Ahmet Rıza Bey'in erken dönem metinlerinde "düzen" reform tasarılarının odak kavramıdır. "İlerleme" ise "düzen" kavramının bağımlı bir değişkenidir. Bundan dolayı Ahmet Rıza Bey, radikal bir rejim değişikliğinden ziyade Osmanlı monarşisinin devamından yana olmuştur. Değişim anlayışını, siyasal düzlemde çok bütünsel ve dayanışmacı bir kolektif bilincin oluşturulması özelinde temellendirmiştir.

Anahtar kelimeler: Ahmet Rıza, Pozitivizm, Düzen, İlerleme, Modernleşme, Lâyiha, Eğitim

ABSTRACT

Ahmet Rıza Bey was an intellect and activist who guided Turkish modernization history through his ideas and political activities. His family also had significant roles in the high bureaucracy of the state. Ahmet Rıza Bey's worldview was shaped by the modern philosophical movement of positivism, with the mottoes of order and progress being key concepts in his ideas. The purpose of this article is to shed light on the intellectual background of Ahmet Rıza Bey's early writings known as the *Birinci Lâyiha* [First Memorandum], *Dil Akademisi Lâyhısı* [Language Academy Memorandum], and *Mektub* [Letter]. In this sense, no comparisons have yet been made between Ahmet Rıza Bey's reports and those written by

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ömer Avcı (Dr.), İstanbul İl Millî Eğitim

Müdürlüğü, İstanbul, Türkiye

E-posta: omeravci77@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8658-311X

Başvuru/Submitted: 09.05.2023

Revizyon talebi/Revision requested:

07.06.2023

Son revizyon/Last revision received:

18.06.2023

Kabul/Accepted: 12.10.2023

Atıf/Citation: Avcı, Ömer, "Ahmet Rıza Bey's Early

Ideas (1892-1895)". *Türkiyat Mecmuası-Journal of*

Turkology 34, 1 (2024): 423-444.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1294476>

the Ottoman statesmen and intellectuals of the period. This article emphasizes the secular contexts of the topics Ahmet Rıza Bey addressed through a textual content analysis and literature review. These texts are unique examples in terms of being confined to the positivist doctrine in their ideological orientation. These texts were also conditioned to explain the rationale and method of an effort focused on saving the empire through education. His writings emphasized how reforms should be implemented gradually and within historical continuity by highlighting the importance of political and social stability. In this respect, he aimed to give public identities to the concepts symbolized as science, work, order, progress, morality, and education that shaped Turkish modernization history. Ahmet Rıza Bey's early writings saw the concept of order as the focal point of reform proposals, with the concept of progress being a variable dependent on the concept of order. Therefore, Ahmet Rıza Bey had favored the continuation of the Ottoman monarchy over a radical regime change. He grounded his understanding of change not so much on the political level but on the establishment of a holistic and solidarity-based collective consciousness.

Keywords: Ahmet Rıza, Positivism, Order, Progress, Modernization, Report, Education

EXTENDED ABSTRACT

The Birinci Lâyiha [First Memorandum], *Dil Akademisi Lâyihası* [The Language Academy Memorandum], and *Mektûb* [Letter] form Ahmet Rıza Bey's early period of texts and were based on positivism's concepts of order and progress. These texts defined the idealized social structure within the framework of the concept of order as the social fabric and the concept of progress as the social dynamic. He embodied the societal realm of existence in the concept of order and social development in the concept of progress, presenting order as an indispensable condition for progress. Even though he created the impression that education was the fundamental issue, Ahmet Rıza's early written works were unable to sufficiently cover the theme of education at the expected level and clarity. He discussed emphasis of the importance of education mostly over a principled framework, with a tremendously remarkable lack of any in-depth analysis of how the education system should be structured. Ahmet Rıza's main aim was to organize the political, social, and economic order of the Empire by maintaining it in light of the needs of the time. Accordingly, education was a tool roughly equivalent to the stability and order of the Empire.

The system of discourse that referred to the history most frequently encountered in Ahmet Rıza's early texts both contained a restorative role for reorganizing order as well as functioning as a source of inspiration to imbue society with self-confidence. In this sense, rather than perceiving time as cyclical, Ahmet Rıza Bey embraced a linear perception of time in his former texts, one that relied on continuity. This perception of linear time that had emerged from the concept of progress in positivism was the representation of a visionary point of view that affirmed the future. The motivation for progress was aimed at a gradual change in the order. This emphasized the importance of mobilizing public education en masse as the main driving force for change. He had concretely reciprocated the intellectual characteristic of positivism under the theme of education. In accordance with this, educational institutions should be public places where positive sciences are taught. The plan was to have scientific knowledge reach large segments of society through existing educational institutions. Thus, a person's affiliation with citizenship would occur as a consequence of the collective consciousness in which scientific knowledge had emerged, namely as growth on a social plane. Ahmet Rıza

Bey's comprehension of citizenship with secular rather than its traditional content corresponded to the category of differentiation. As a result, his perception of progress reflected a strategy of alteration toward the dissemination of public education.

Unity in language was key to the state of the collective consciousness Ahmet Rıza Bey intended to specifically create regarding Ottoman citizenship. He had made the declaration in his memoranda that the Turkish language should be spoken throughout the entire geography of the Empire. The conception had been improved upon as an alternative to the idea of a nation system surrounded by traditional codes and was based on unity of language (i.e., Turkish) rather than religious-sectarian affiliations. These proposals aimed to have Turkish be widely used as an official language throughout the Ottoman Empire. Furthermore, they aimed at preserving Turkish grammar from the impacts of Arabic and Persian, as well as at providing Turkish with a unique identity by removing foreign words from the vocabulary. Generally speaking, this strategic attitude was the leading alternative to the practice of nationhood.

Ahmet Rıza Bey was of the opinion that the Empire was supposed to be run by qualified experts. This staff of experts should consist of technocrats who had completed their higher education in positive sciences and were good at the French language. The influence of the French philosophers Saint Simon and Auguste Comte on the background of the leading role given to technocrats is quite apparent. Being frequently used in these texts, the positivist impact on the descriptions of nature was also comprehensively observed. Just as nature is subject to certain laws, social phenomena should also be expected to be subject to certain laws. As a result, Ahmet Rıza Bey strove to combine the laws of nature with the observable and predictable components of objective reality. He tried to discover the permanent mechanisms of the succession and similitude of these phenomena by subjecting social phenomena to the same laws. Therefore, Ahmet Rıza Bey's framework of analysis with regard to social phenomena had obtained its meaning from a scientific point of view in terms of being based on observation and experience. In addition to this situation relying on a determinist outline, it was also teleological owing to how it had been revealed in the context of optimism. Social phenomena should also be comprehended through objective reality, because the area for discussing natural laws includes the world of objects (i.e., things).

Giriş

Ahmet Rıza Bey, erken dönem siyasi metinlerini otuzlu yaşların ortalarında kaleme almıştır. Bunlar, kendisinin *Lâyiha*,¹ *Mektûb*² ve *Dil Akademisi Lâyihası*³ olarak bilinen erken dönem metinleridir. Daha geç dönemlerde kaleme aldığı metinleri, *Vazîfe ve Mes'ûliyet* başlığında toplayarak 1904,⁴ 1907⁵ ve 1908⁶ yıllarında yayımlamıştır. *Lâyiha* ve *Mektûb* adlı eserleri daha derinlikli bir fikrî arka plan ve analiz çerçevesi oluşturmuşken *Vazîfe ve Mes'ûliyet* başlığında toplanan risaleleri, Jön Türk devrimini hedefleyen bir aksiyon arka planına sahiptir denilebilir.⁷ Bunun yanı sıra 1892-1895 yılları arasında yazdığı erken dönem metinlerindeki pozitivism vurgusu en yalın haliyle kendini göstermektedir.⁸

Ahmet Rıza Bey'in erken dönem fikirleri, pozitivismin “düzen”⁹ kavramı etrafında şekillenmiştir.¹⁰ Bu metinlerde, pozitivismin çizgisel-ilerlemeci zaman anlayışının vurgulanmak istendiği izleniminden bahsedilebilir. Ahmet Rıza Bey, Osmanlı İmparatorluğu ve İslam medeniyeti tarihine defalarca atıfta bulunmasına rağmen geçmişini idealize eden “döngüsel zaman” anlayışını benimsememiştir.¹¹ Amacı, bozulan devlet nizamının yeniden tesisini sağlamaktır. Bu anlamda Osmanlı tarihindeki başarıların anahtarı olan padişah-ulema ve yeniçeri sistematığı arasındaki denge-kontrol mekanizmasının yeniçeri teşkilatının ilgasıyla bozulduğunu iddia etmiştir. Anayasal-meşrûfî bir yapının tesisi ile siyasal ve sosyal yapının yeniden dengeleneceğini öngörmüştür.¹²

1 Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyihâ* (Londra: Impremerie Internationale, 1312).

2 Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektûb* (Genève: Imprimerie et Lithographie A. Friedrich, 1313).

3 BOA, Y.EE, 9/38.

4 Ahmet Rıza, *Vazîfe ve Mes'ûliyet: Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, (Kahire:1320).

5 Ahmet Rıza, *Vazîfe ve Mes'ûliyet: İkinci Cüz, Asker*, (Kahire: 1323).

6 Ahmet Rıza, *Vazîfe ve Mes'ûliyet: Üçüncü Cüz, Kadın*, (Kahire: 1323).

7 “Mâdem ki, muhârebeye sebât edebilmek devletin itibâr-ı mâliyesine tâbidir; yalnız vatanın selâmeti değil, askerinin muhâfaza-i şân u intizâmı cihetiyle de umûr-ı dâhiliye-i hükûmete müdâhale etmek ümerâ-yı askeriyenin vazifesidir.” Bk. Ahmed Rıza, *Vazîfe ve Mes'ûliyet, İkinci Cüz: Asker*, 49.; Bk. Erdal Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps* (Louvain: Peeters, 2021), 284.

8 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (Ankara: İmge Kitabevi, 2017), 63.

9 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 183.

10 Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 284.; Bk. Auguste Comte, *A General View Of Positivism* (London: Cambridge University Press, 2009), 77.

11 Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 301.

12 “Hükûmetle millet arasında dâ'imâ bir kuvve-i mu'addele bulunmuş. Bu kuvvet bir zaman ulemâ ve fukahâ elinde imiş. Ümerâ cevâz fetvâsı almadıkça hiçbir işe teşebbüs edemezmiş. Sonra Yeniçeri Ocağı nihâyet Bâb-ı Âlî... saray isrâfına, yolsuzluğuna karşı durmuş. Şevket-i milliyeyi birkaç sebûk-mahzın keyfine tâbi olmak tehlikesinden kurtarmış. Bâb-ı Âlî'nin kuvvet ve nüfuzu azalarak irâde-i keyfiyye-i icrâya mahsûs bir âlet derecesine tenezzül etmesi kavânin ü nizâmâtı sahipsiz bıraktığından hukûk ve servet-i umûmiyeyi muhafaza edici yeni bir kuvvete lüzûm görülmüş. Bu ihtiyâc ve hikmete mebnî Kanûn-ı Esâsî ilan edilmiş.” Bk. Ahmet Rıza Bey, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektûb*, 6.; Bk. Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 311.

Ahmet Rıza Bey, Sultan II. Abdülhamit'e (1842-1918) altı kıta lâyiha ve bir mektûb sunmuş¹³ ancak bunlar arasından günümüze kadar ikisi “lâyiha” biri de “mektûb” olmak üzere üç metin ulaşmıştır. Bunlar 4 Aralık 1892 tarihli *Birinci Lâyiha*, 1893 tarihli *Dil Akademisi Lâyihası* ve son olarak da 4 Şubat 1895 tarihinde *Mektûb* ismiyle yayımlanan metinlerdir. Ahmet Rıza Bey'in *Dil Akademisi Lâyihası*, “dil reformu” konusunu kamusal düzlemde tartışmaya açarak konuyu farklı bir boyuta taşımıştır. Yine Sultan II. Abdülhamit'e hitaben, *Birinci Lâyiha* ve *Mektûb* adıyla kaleme alınmış eserleri Osmanlı aydınları nezdinde güçlü bir etki bırakmış olmalıdır.¹⁴ Bu metinlerin fikrî arka planı, edebî üslubu ve zihinde ürettiği çağrışımlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu siyasi metinler, klasik “lâyiha” formundan ziyade eylemsel yönü ağır basan bir manifestoya benzemektedir. Kendisinin erken dönem siyasi metinleri olarak tanımladığımız bu yazılarla, II. Meşrutiyet'in ilanından kısa süre önce yayımladığı *Vazife ve Mes'ûliyet* başlığında topladığı risaleleri arasında -fikir dünyasındaki değişimin anlaşılması bakımından- dikkat çekici farklar söz konusudur.¹⁵ Ahmet Rıza Bey'in erken dönem siyasal metinleri, yönetici elitlere ve padişahın kendisine seslenmeyi hedeflemişken sonraki yıllarda kaleme aldığı yazıların Osmanlı kamuoyunu hedef aldığı söylenebilir.¹⁶

Lâyiha ve *Mektûb*'u; padişaha yön verme kaygısıyla kaleme alındığı, yalın kat bir düzyazı örneğinin ötesine geçerek özgün üslup ve güçlü edebî arka planla okuyucuya zengin bir içerik sunmaya çalıştığı izlenimi vermektedir. Onun bu metinleri, Fransız aydınlanma dönemi filozoflarının fikirlerini referans alarak şekillenmiştir. Ahmet Rıza Bey, bu yazılarında modernist motivasyonun etkisiyle “pâdişâh-teba'a” ilişkisini “devlet-vatandaş” ilişkisine dönüştürerek seküler anlamda bir “vatandaşlık” anlayışının önemini vurgulamak istemiştir.¹⁷

Ahmet Rıza Bey bu metinlerde, felsefi spekülasyonlara yaslanan soyut tartışmalara girmemiş, imparatorluğu kurtarmak için acil tedbirlerin hayata geçirilmesine yönelmiştir.¹⁸ Bu anlamda sonuç getirici hedefler belirlemek ve bu hedeflere dönük pratikleri hayata geçirmek onun temel tercihidir. Bu metinlerde, kamusal çıkarların korunması ve yöneten-yönetilen arasındaki

13 Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 7.

14 Mehmed Murad, *Mücâhede-i Milliye*, (Dersa'âdet: Mahmûd Bey Matbaası, 1324), 172.; Bk. M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 38.

15 Enes Kabakçı, *Sauver l'Empire, Modernisation, positivisme et formation de la culture politique des Jeunes-Turcs (1895-1908)* (Doktora tezi, Université Paris I Pantheon-Sorbone, 2006), 582.

16 Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 294.

17 “Biz de bilakis saltanatın kuvvet ve azameti efrâdın hayvâniyetinde, esâretinde aranıyor. Meziyet-i insâniyyeyi öğrenmiş hür ve hünerver bir kavme riyâset etmekle hayvân sürüsüne baş olmak arasında bir fark görünmüyor.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektûb*, 8.; Bk. Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 294.

18 “Bu müddet zarfında ma'ârif ve medeniyete ve esbâb-ı terakkîye dâ'ir her ne okudumsa, vatanımın hâl ü ihtiyâcı ve esnâ-yı me'mûriyette gördüğüm şeyleri dâ'imâ nazar-ı mukâyeseyle alarak okudum.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 4.; Bk. Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 298.

toplumsal dengenin sağlanması amacıyla yerel halkın temsiliyle ilgili idari mekanizmaların oluşturulmasının önemini vurgulamak istemiştir. Yazılarındaki ademimerkeziyet¹⁹ yönlü çağrışımlara rağmen başından beri siyasi merkezîleşme²⁰ önemini vurgulamış, imparatorluğun bekasının merkezi iktidarın güçlendirilmesinden geçtiğini savunmuştur.²¹

Ahmet Rıza Bey'in, İslami referans bağlamı içinde dolaylı olarak pozitivist önerilerde bulunma, bu önerileri toplumsal ve siyasi meşruiyete dönüştürme şeklinde bir stratejik tutum içinde bulunduğu bahsedilebilir.²² Onun düşünce sistematikinde, geçmişe geri dönme, geçmişin genel kabulleriyle yaşadığı dönemin değerleri arasında sentez sağlama gibi hedeflerinin bulunmadığı söylenebilir.²³ Kendisi, pozitivist doktrini modernleşme projesinin bir anahtarı olarak görmektedir. Pozitivist doktrinin idealize ettiği bilimsel-pozitif toplumsal örgütlenme modeline ulaşmak için geleneksel kültürün belli başlı simgelerine aracı roller vermeye çalışmıştır. Bu anlamda ne materyalist-ideolojik bir pozisyon almış ne de soyut-teorik felsefi yorumlarla ilgilenmiştir.²⁴

Yazılarındaki pozitivist düşünceden beslenen “ilerleme” vurgusu çok açıktır.²⁵ Bu kavram “bozulma” metaforunun panzehri hükmünde görülmüş olmalıdır. Bu yüzdendir ki önceki dönemlerde devlet adamlarınca kaleme alınan reform tasarımlarında belirtildiği gibi maziye geri dönmeyi hedefleyen romantik bir yönelimde bulunmamıştır.²⁶ Bu metinlerde sıklıkla karşılaşılan İslam tarihine yönelik “altın çağ” vurgusu, bir motivasyon kaynağı olarak Osmanlılara öz güven aşılama ve bozulan devlet nizamına yeniden istikrar kazandırmayı hedeflemiş olmalıdır. Ahmet Rıza Bey, bu istikrar hedefini pozitivistimin “düzen” tasavvuru zemininde vurgulamış, anayasal rejime geçilerek imparatorluğun idari yapısındaki denge-kontrol mekanizmasının güncellenmesi gerektiğini öngörmüştür. Öte yandan bu metinlerdeki tarihsel arka plan, Müslümanların kültürel birikimleri yönüyle Batı'dan birçok bakımdan üstün oldukları gerçeğini vurgulamıştır. Ahmet Rıza Bey'in “ilerleme” kavramı²⁷ üzerinden, bilimsel bilgiyi ve (modern) devleti toplum nezdinde bir meşrulaştırma unsuru olarak araçsallaştırdığı söylenebilir. Bu anlamda pozitivist içerikten beslenerek zaman ve mekân tahayyülünü olağan ardışıklık ve benzeşim²⁸ ilişkileri bağlamında belirlemiştir.

19 “Bir cem'iyet efrâdının, bir nâhiye ahâlîsinin kendi kendine yapabileceği umûr-ı nâfi'aya hükûmet nezâret etmeli, fakat karışmamalıdır. Devlete kanûn yapmak, kavânin-i mü'essisenin tamâmî-i icrâsını ve sulh-i umûmiyi te'min etmek gibi efrâdın yapamayacağı, beceremeyeceği muazzamât-ı umûrle uğraşmak yakışıır.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektûb*, 8.

20 Comte, *A General View of Positivism*, 130.

21 Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul: Tan Matbaası, 1945), 171. Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 348.

22 M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902*, 620-621.

23 Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 275.

24 Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 299.

25 Kabakçı, “Sauver l'Empire, Modernisation, positivisme et formation de la culture politique des Jeunes-Turcs (1895-1908)”, 594.

26 Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 301.

27 John Stuart Mill, *Auguste Comte and Positivism* (İstanbul: Karbon Kitaplar, 2020), 8.

28 Enes Kabakçı, *Sosyolojiyi Kurmak* (İstanbul: Vadi Yayınevi, 2020), 126.

Ahmet Rıza Bey'in doğa kanunlarına yaptığı atfı, “Yeni Osmanlılar Hareketi”nden daha farklı bir niteliğe sahiptir. Namık Kemal (1840-1888) ve arkadaşları, doğa kanunlarına ilahi bir rol biçmiş, bunu anayasal sistemin temeli olarak tasavvur etmiştir. Namık Kemal, doğa kanunlarından doğal hukuk kavramına geçiş yaparken onu, İslami referans sistemi içinde İslam dünyasında hep var olmuş bir gerçeklik kategorisi olarak ele almıştır. Yapılması gereken tabiat kanunlarından devşirilen “doğal hukuk” kavramının ilahi vasıflarının keşfedilmesi ve bunun toplumun tüm katmanlarına uyarlanmasıdır.²⁹ Ahmet Rıza Bey ise tabiat kanunlarından mülhem “doğal hukuk” kavramını, ilahi bir varlığın görünümü olmasından ziyade maddi ilişkiler bütünlüğü içinde kavramıştır.³⁰ Bu anlamda “doğal hukuk” yekpare bir kültür evreni³¹ bağlamında tanımlanmıştır.

“Doğal hukuk”, Avrupa tecrübesinde elitist bir dünyanın ideolojik aracı olarak kullanılmıştır. Hiyerarşik toplumun bir unsuru olan “doğal hukuk” kavramı, bürokratik ağı her geçen gün genişleyen, yöneten-yönetilen ayırımının keskin olduğu Osmanlı siyasal ve sosyal yapısında yaşam alanı bulmakta zorlanmamıştır. Osmanlı'nın “doğal hukuk” anlayışıyla geç tanışmasının en büyük sebebi Osmanlı toplumunun değişim hızının Avrupa'ya göre çok daha yavaş seyretmesidir.³² Burada, Osmanlı aydınının Avrupa'ya kıyasla modern-bilimsel bilgiyle daha geç tanışmış olmasının payı göz ardı edilmemelidir. Birçok Osmanlı aydınında olduğu gibi Ahmet Rıza Bey de doğa bilimlerinin ilgi alanlarının nesnel dünyası olması bakımından “determinist”³³ olduğu gerçeğini anlamakta zorluklar yaşamış olmalıdır. Örneğin “Objeler belirlenmiş değil de ‘özgür’ olsalardı, bilimin nesnesi olamazlardı” ilkesinden yola çıkan Newton (1643-1727), nesnel dünyasını “kütle çekim kanunu” çerçevesinde açıklamıştır. Zira nesnel, verili doğa kanunlarına göre hareket etmektedir.³⁴ Bu bağlamda aydınlanmacı yönüyle Ahmet Rıza Bey, pozitivist öğretinin etkisiyle Newton'un doğal dünya için yaptığı “yasa” niteliğindeki temel belirlemeleri, öngörülebilir olması bakımından toplumsal hayatın tüm alanlarına uyarlamayı hedeflemiş olmalıdır. Bir başka anlatımla, Ahmet Rıza Bey örneğinde de görüldüğü üzere aydınlanmış filozoflar, Newton'un doğa bilimine benzer bir toplum bilimi inşa etmeye özenmişlerdir. Diğer Batılı aydınlanmacılar gibi Ahmet Rıza da ahlaki kodların meşruluğunun önemini vurgulama gereğini duymuştur. Ancak ahlaki bir kodun varlığı, insanların kendi eylemlerini yönlendirmede serbest olmalarını gerektirir. Çünkü, kendi eylemlerini yönlendirmekten aciz olan varlıkların ahlaki bakımından yargılanmayacakları açıktır. Bilim, özgür olmayan nesnelere oluşturduğu bir gerçekliğe tekabül ederken ahlak, özgür öznelerin

29 Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 183.

30 Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 181.

31 Ahmet Rıza, *Batu'nun Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, çev. Ziyad Ebüzziya (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1982), 50.

32 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 324-325.

33 “Aynı şartlar dâhilinde bulunan bir sebep daima aynı netice husule getirir.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 22.

34 Allan Megill, *Aşırılığın Peygamberleri*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2021), 35.

eylemlerine tekabül etmektedir. Bu metinlerde, “özgürlük” ile “ahlak” arasındaki organik ilişkinin Ahmet Rıza Bey tarafından tam anlamıyla anlaşılammış olduğu gerçeği vurgulanabilir. Nesnelere dünyasından türetilmiş “doğa kanunları” zemininde bir “doğal hukuk” düzeninin kurulması kendi içinde esaslı bir çelişkiyi de getirmiştir. Ahmet Rıza Bey, erken dönem metinlerindeki “ahlak” vurgusunu İslami referans çerçevesinde tanımlayarak söz konusu çelişkili durumu aşmaya çalışmıştır. Nitekim Ahmet Rıza Bey'in *Lâyiha* adlı eserinde görülen tabiat betimlemeleri³⁵ “doğa kanunları” ile geleneksel düşünce kodlarından kaynaklanan düşünsel düalizmini doğrulamış görünmektedir.

Ahmet Rıza Bey'de Vatan ve Millet Algısı

Ahmet Rıza Bey *Lâyiha* ve *Mektûb* adlı eserlerinde ; “millet”, halk”, ahâlî”, “vatan” gibi kavramları, ayırıcı yönleriyle değil, cümlelerin akışına göre farklı bağlamlar içinde kullanmıştır. Bu anlamda söz konusu kavramlar fikrî perspektifle tutarlı bir şekilde ortaya konulmamıştır. Sadık Rıfat Paşa (1807-1857), ilk defa “millet” kelimesini Fransızca “nation” (ulus) kelimesinin karşılığı olarak kullanan devlet adamlarından biridir.³⁶ Tanzimat rejiminin yeni anlam dünyası içinde “millet” kavramı görece daha özerk bir kavramsal çerçeve kazanmış, Osmanlıların yüksek menfaatleri bağlamında devlet-millet bütünlüğü birbiriyle ilişkili ancak iki özerk unsur olarak telaffuz edilmiştir. Bu durum Osmanlı siyasal hayatı içinde ilerleyen zamanda ortaya çıkacak olan “modernleşme” çabalarının kilometre taşlarından biri olacaktır. Daha sonraki yıllarda Batı tarzında öncü edebî eserler veren İbrahim Şinasi (1826-1871), “millet” kavramını Sadık Rıfat Paşa'da olduğu üzere Fransızca «nation» kelimesinin karşılığı olarak kullanmış ancak Şinasi'deki seküler içerik çok daha net ve anlaşılır şekilde vurgulanmıştır. İbrahim Şinasi, Batılı düşünce formlarının “laik-seküler” temellerini doğru şekilde anlamış olduğundan “millet” kelimesini en geniş anlamıyla kullanmıştır.³⁷ Tanzimat ile başlayan tedricî sekülerizasyonun etkisiyle devlet-millet ayrımı daha belirgin vaziyet kazanmış,³⁸ “millet” kelimesi modern “ulus”³⁹ anlayışına yaklaştırılmıştır.⁴⁰ Bu anlamda, “millet” kavramı, Osmanlı tecrübesindeki yan anlamlılığına rağmen din-mezhep kökenli geleneğin birikimleri çerçevesinde tanımlanmıştır.⁴¹

35 “Küre-i arz'ın üzerindeki dağlar, nehirler nasıl bir kanûna tâbi iseler, hayatı o küreye merbût olan insanlar da idâre-i umûrda, her şeyde kavânin-i tabî'yyeye itâ'at ü inkiyâd etmeye mecbûrdurlar.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 10.

36 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 213-214.

37 Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 304.

38 Roderich H. Davison, *Reform in The Ottoman Empire 1856-1876* (New Jersey: Princeton University Press, 1963), 115.

39 Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981), 200-201.

40 David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908* (London: Frank Cass and Company Limited, 1977), 23.

41 Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, 24.

Ahmet Rıza Bey’de “millet” kavramı, birçok anlamda kullanılmıştır. Kimi yazılarında, devletin siyasal mekanizmasından ve karar alma süreçlerinden uzak tutulmuş⁴² yaşamını idame eden ve hatalı siyasal kararların ceremesini çekmek zorunda kalan toplumsal bir kategoriye karşılık düşecek şekilde tanımlamaya çalışmıştır. Ahmet Rıza Bey’in kimi yazılarında ise “millet”, iktisadi anlamda, iç sömürü düzeninin kurbanları olan bir tür yoksullar zümresi olarak görülmüş olmalıdır. Bu metinlere bir bütün olarak bakıldığında imparatorluğun gerçek sahibi olan “Müslümanların”, “millet” kelimesiyle karşılandığı izlenimi edinilir. Öte yandan bu kelimenin; idari keyfiliğin karşısında duran, haksızlıklara maruz kalmış kitlenin muhalif bir kimlikle yönetime karşı potansiyel direnç unsuru olarak da tanımlanma gayretinden bahsedilebilir.⁴³ Kimi zaman devlet ile millet arasındaki farklılığa vurgu yapılmış ve milletin aciz bırakılmasından şikâyet edilmiştir.⁴⁴ Kimi zaman her iki kavram bütünü oluşturan iki temel unsur olarak kullanılmıştır.⁴⁵ Bunun yanı sıra “millet” kavramı, çok boyutlu pragmatik⁴⁶ yönüyle gayrimüslim nüfusa atf yapılarak da kullanılmıştır.⁴⁷ Bu kavramın, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hız kazanan sosyal, politik ve ekonomik temelli değişimin ürünü olarak laik⁴⁸ içerikle olan ilişkisinin göz ardı edilmemesi gerektiği vurgulanmalıdır. Fransız Devrimi’nin Ahmet Rıza Bey üzerindeki etkisi dikkate alındığında onun “millet” kavramına yüklediği “seküler-laik” öğelerin, dünya görüşünün referans çerçevesini ortaya koyması bakımından değerlendirilmelidir.⁴⁹

Halil Ganem (1846-1903)’in Fransızca “Meşveret” gazetesindeki yazısının bu anlamda bir hayli dikkat çekici olduğu söylenebilir. Ganem, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan adaletsizliklerin, haksızlıkların ve daha birçok olumsuz gelişmelerin “devrim” öncesi Fransa’da yaşanan gelişmelere benzediğini ileri sürmüştür. Ona göre, Fransa’da bu boyunduruk kırılmış ve doğal düzen tesis edilmiştir. Oysa Türkiye’de millet geri planda bırakılmış, hakları padişah ve mahiyeti tarafından çiğnenmeye devam edilmiştir.⁵⁰ Bu anlamda Ahmet Rıza Bey ve

42 “Kanûn-i Esâsi bütün Osmanlıların malı olmakla, onun hükmünü ta’fil veya te’hîr etmek, bütün milletin arzû ve irâdesi zât-ı hazret-i şehriyârînin irâdesiyle birleşirse mümkün olur.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma’ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ’ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 24.

43 “Osmanlılara bu kadar bir imtiyâz çok görüldü. Millet’in mâl u hakkı gasb edildi.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma’ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ’ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 24.

44 “Devletle berâber milletin, lisânın münkarîz olup gittiğini anlamıyor.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma’ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ’ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 29.

45 “Devlet ve milletin istikbâli muhataradadır.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma’ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ’ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 6.

46 Kaynar, *L’héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 315.

47 “Rumlar, Ermeniler size sadâkat ve muhabbet etmiyorlar. Ne desinler de istesinler? Mekteplerini, kiliselerini millet yapıyor; ölülerine, dirilerine millet bakıyor. Hattâ sarayın pençe-i istibdâdından bile bazı suçsuzları millet kurtarıyor. Millet âciz kalırsa ecnebîlere mürâca’at ediyor.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma’ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ’ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 51.

48 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 174.

49 Kaynar, *L’héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 314.

50 Fuad, “La Constitution Ottomane”, *Mechveret*, 15 Mars, 1896, 2.

arkadaşları sivil-seküler vatandaşlık⁵¹ anlayışının oluşturulmasına yönelmiştir. Eğitimin ıslahı da bu hedefe yönelmiş bir stratejinin parçası olarak görülebilir.⁵²

Devlet ve hükümetten bağımsız olarak “vatandaşlık” bilincinin yerleşik unsur hâline getirilmesi, iktidarın kontrolü bakımından elzem görülmüştür. Ahmet Rıza Bey, millî egemenlik şeklinde bir cumhuriyet rejiminden hiç bahsetmemiş, Osmanlı saltanatından yana olduğunu daima belirtmiş,⁵³ “saltanat” kurumuna olan saygısını özenle vurgulamıştır.⁵⁴ Yazılarındaki monarşist yön açıkça görülse de padişah merkezli geleneksel yönetim anlayışına olan muhalefetinden vazgeçmemiştir.⁵⁵

Ahmet Rıza Bey, *Birinci Lâyiha* adlı eserinde “vatan” kelimesini otuz beş;⁵⁶ *Mektûb* adlı eserinde ise yirmi altı farklı yerde kullanmıştır. Bu kelimenin etimolojik ve fikrî kökleri Namık Kemal'e uzanmaktadır. Yeni Osmanlılar Hareketi'nin önde gelen isimlerinden olan ve fikirleriyle Ahmet Rıza Bey üzerinde önemli etkiler bırakan Namık Kemal için “vatan”, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinin tecelli ettiği toprak parçasıdır. Bu toprak parçasında da bütün bir Osmanlı milleti yaşamaktadır. Namık Kemal'in yazılarında, Osmanlı milleti vurgusu, yekpare bir bütüne karşılık geldiği izlenimi verse de bu yazılar dikkatle incelendiğinde, “Osmanlılık” kavramının kapsam genişliğinin Müslüman nüfus ile sınırlandırıldığı izlenimi verir. Bu anlamda Namık Kemal, “vatan” kavramının kullanımında “gazâ” ve “fütüvvet” ruhu ile paralellikler kurmuş, bu kavramı gayrimüslim nüfus bakımından dışlayıcı bir referans çerçevesi olarak ele almıştır.⁵⁷

Ahmet Rıza Bey, devlet ve millet kavramları üzerinden bir siyaset teorisi geliştirirken “vatan” anlayışını çatı kavram olarak yazılarında kullanmıştır. Millet kavramının çok anlamlılığı ve soyut yapısı yanında “vatan” kavramı olabildiğince somuta indirgenerek açıklanmaya çalışılmıştır. “Vatan” aynı zamanda, halkın yönetim mekanizmasında üstlenmesi gereken katılımcı rolleri bakımından da merkezî öneme sahip bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Şahıs kültüründe cisimleşmiş bir yönetim anlayışına karşı bir itiraz nesnesi olarak savunulmuştur.⁵⁸

51 Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 268.

52 “Avâm-ı nâsı ıslâhat ve tebdilâta daha mektepte iken alıştırmalı ve mekâtib-i ibtidâ'iyeye kâffe-i tanzimâtın mebd'e-i olmalıdır.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 34.

53 Kabakçı, “Sauver l'Empire, Modernisation, positivisme et formation de la culture politique des Jeunes-Turcs (1895-1908)”, 548.

54 “Binâe'n-aleyh vazifesini hakkıyla icrâ etmeyen me'mûr millet nazarında pâdişâhtan ziyâde müstevli ve mütehmidir. Çünkü padişah bir hânedân-ı zîşâna mensûbtur. Ufak bir kusurda bulunsa da millet o makâma hürmeten afv edebilir. Lâkin hiçbir şöhret ve fazileti olmayan me'mûru afv edemez.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 30.

55 Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 36.

56 Meltem Begüm Saatçi Ata, *Ahmet Rıza Bey'in Kamunun Eğitimi Üzerine Görüş ve Faaliyetleri* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2018), 65.

57 Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 363-365.

58 “Bir memleketteki hükümdâr kânûndan kuvvetlidir, orayı vatan ittihâz etmek hatâdır.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 44.

Ahmet Rıza Bey'in ilk siyasi metinleri, temaların iç içe geçmişliği, konuların derinlemesine irdelenmesinden ziyade sorunların tespiti ve buna yönelik politik merkezli önlemlerin alınması tekliflerini içermiştir. Bu açıklamalarda, yeni dünya düzeninde yaşanan gelişmelerin iktisadi paradigmalara ve büyük güçlerin rekabet sahalarına ilişkin bir analizden yoksunluk göze çarpar. Bu anlamda “vatan” kavramı, Ahmet Rıza Bey tarafından politik düzlemde işlenmiş olmalıdır. Kendisi, “vatan” ve “halk” arasında “Osmanlılık” kimliğinde bütünleşmiş politik bir aidiyet duygusunu geliştirmeye yöneldiği izlenimi vermektedir.⁵⁹

Ahmet Rıza Bey, erken dönem metinlerinde pozitivist düşüncenin manevra alanını genişletebilecek birtakım soyut kavramlar kullanmıştır. Bunlardan birinin de “vatan” kavramının etrafında şekillendiği belirtilmelidir. Anlaşıldığı kadarıyla kendisi, “vatan” kavramını “ilerleme” metaforu üzerinden işlemeye çalışmıştır. Ahmet Rıza Bey, bir mektubunda Paris Evrensel Sergisi'nde karşılaştığı teknolojik gelişmelerden uzun uzadıya bahsetmiş ve “insan hayâlâtta birtakım tatlı âlemler, fenler vesâ'ireler düşünebilir, lâkin bu ekspozisyon gibi mükemmel, muntazam ve hayret verici bir âlem tasavvur edemez”⁶⁰ diyerek “mekân” algısını teknolojik bir paradigmanın “ilerleme” tasavvuru üzerinden değerlendirmiştir. Bu bakımdan Ahmet Rıza Bey'in “vatan” anlayışının, ideolojik ve politik anlamda “pozitivist” bir arka plana sahip olduğu söylenebilir. Böylece Ahmet Rıza Bey, “vatan” kavramını modernist-seküler anlam kodları üzerinden tanımlamıştır. “Vatan”ı; işlenmesi gereken topraklar, demir yolları, şimendiferler, telgraf ağlarıyla bütünleşmiş refah toplumunun bir ifadesi olarak görmüş olmalıdır. Bu bakımdan Ahmet Rıza Bey'in yazılarından hareketle “vatan” kavramını, nesnel dünya ile kurulan ve onu milletin yararına dönüştüren bir mücadele alanı olarak gördüğü söylenebilir.⁶¹ Aynı zamanda bütün Osmanlıların sadakat göstermek zorunda olduğu “halife pâdişâhın” uhrevî otoritesinin dışında soyut ve ne olduğu tam olarak bilinmeyen bir varlığa sadakat,⁶² siyasal meşruiyetin geleneksel referanslarının dışına çıkmakla eş değer bir tutumdur.⁶³ Bu bakımdan Ahmet Rıza Bey'in “vatan” kavramının formülasyonunda Namık Kemal'in romantizminin derin etkisinden bahsedilebilir. Bununla birlikte, Ahmet Rıza Bey'de “vatan” kavramının, “pâdişâh” kültürünün dışına çıkılarak birleştirici bir öge olarak sunulması oldukça “modern” ve bir yönüyle de “seküler” bakış açısının bir göstergesi niteliğindedir.

59 “Ben vatanımın yirmi üç buçuk milyonda bir cüz'üyüm.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 9.

60 Eminoalp Malkoç, *Ebü'l-Ahrâr Ahmet Rıza Bey: Bir Pozitivistin Hayatı, Yazışmaları ve Düşünce Dünyası* (İstanbul: Der Yayınları, 2017), 141.

61 “Ma'ârif müdürü ta'yîn edildiğim zamân me'mûr unvânıyla devletin kuvvet-i hâkimânesine ve heveskâr-ı terakkî bir mübtedî sıfatıyla da vatani sevenlerin mu'âvenet-i terakkîyânesine mazhar olurum ümidinde bulunmuştum.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 4.

62 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 217.

63 “Mâ-ma'âfih, zât-ı şâhânenize muhabbetim vatana edeceğiniz hizmet nispetindedir. Hanedân-ı Âl-i Osmân'ı vatanımdan ziyâde severim dersem yalan söylemiş olurum. Bir hayırlı evlâd vâlidelerinden ziyâde efendisini sevmeyiz.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 56.; Bk. Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 660.

Düzen ve İlerleme

Ahmet Rıza Bey'in erken dönem metinlerinin kavramsal çerçevesi değerlendirildiğinde kendisi, değişim olgusunu “ilerleme” kavramıyla karşılamıştır denilebilir. ⁶⁴ “İlerleme” kavramının anlamını genişleterek “düzen” içinde medeni olana doğru bir yönelim içinde olduğu değerlendirilebilir.⁶⁵ Temsil ettiği değişim çizgisi; Batılılaşma, medenileşme (modernleşme), kavramlarının yörüngesinde hareket ettiği izlenimi vermektedir. Buna göre İmparatorluk, Orta Çağ mirası üzerinde temellenmiş bir devlet örgütlenmesine sahiptir. Ahmet Rıza Bey, geleneksel değerlerin bir ideolojik işlev üstlendiği, bürokrasiden toplum düzeninin işleyişine kadar temel belirleyici olduğu bir devlet yapısının kendisini yeniden üretmesi, yeni dünya düzenine uygun olarak “güncellemesi” gerektiğini düşünmüş olmalıdır:

“Devlet bir idâre-i askeriye hâlinde iken tekmil idâreyi merkeze toplamakta mahzûr yoktu. Çünkü evvelâ devlet ulemâya ve yeniçerilere karşı bir idâre-i keyfiyyeden ibâret değildi. Sâniyen askerlik milletin ahlâkını, salâbet ve cesâretini takviye eylemişti. Kimse bir askere esir mu'âmelesi edemezdi. Herkesin vakar ve haysiyetini gözetir ve silâh arkadaşına kardeş nazarıyla bakardı. Birbirini korumak ve vatan uğrunda cân u mâlî, menfa'at-i şahsiyyeyi fedâ etmek fezâ'il-i milliyenin eşrefi sayılırdı. Zamânın tagayyürüyle devletin meslek-i siyâsîsi değışti. İttifâk u intizâm, rıfk u ihtirâm duyguları azaldı. Makinelerin kesreti bâlâda arz ettiğim gibi cem'iyetin hâlini tebdil etti. Eski esnâfın çoğu terakkiyat-ı hâzıraya müsâbakat edemiyor, batıyor. Sokak süpürmek, kundura boyamak ameliyatı bile makinelere gördürülüyor.”⁶⁶

Ahmet Rıza Bey, erken dönem yazılarında, doğa kanunlarında olduğu gibi sosyal hayatın da benzer uyarlamalara tabi tutulması gerektiğini ifade etmiştir. Bu metinlerdeki doğa betimlemeleri, doğa kanunlarındaki mekanik sistemin pozitivist bağlamda kavramsallaştırılmasına dayanmıştır. Sosyal hayata tanımlanabilir bir nitelik kazandıran “sosyal kanunlar”, matematik ve geometri teoremleri gibi “apriori” soyutlamalara dayanmamalıdır. Sosyal olaylar, olağan ardışıklık ve benzeşim ilkeleri ışığında anlaşılmalıdır. Bu bakımdan, doğa kanunlarında olduğu gibi sosyal olgular da “determinasyon” (belirlenim) ilkesi çerçevesinde şekillenen genellemelere tabidir.⁶⁷ Bu ilişkiler, olguların gözlemlenmesi ve denetlenmesi deneyiminden temel alınmalıdır. Bu gözlem ve tecrübeler, genellemelere tabi tutularak sosyal hayatın kanunları hâline getirilmelidir. Sosyal olguların öngörülebilir hâle getirilmesini hedefleyen toplumsal kanunlar, geçerliliği kabul edilmiş doğrular olmakla birlikte, bu doğrular “mutlak” değildir. Yeni gelişmeler bu kanunları yanırlar ve yeni doğrulara kapı aralar. Dolayısıyla pozitivistin ileri sürdüğü sosyal kanunlar, içinde sürekli bir değişimin ve dönüşümün tohumunu taşır. Ahmet Rıza Bey'in pozitivist anlayışı, “mutlak bilgi” arayışında temellenmemiş, tecrübenin zaman ve mekân ile ilişkisi içinde oluşan ihtiyaçlara göre bir pozisyon alışı temsil etmiştir. Bu anlamda Ahmet Rıza Bey'in aydınlanmacılığının; insanlık tarihinin tecrübelerinden damıtılmış ve insan için iyi olana

64 İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), Ahmet Rıza Evrakı, ZE / 2504.

65 M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition* (New York Oxford: Oxford University Press, 1995), 204.

66 Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektûb*, 13-14.

67 Kabakçı, *Sosyolojiyi Kurmak*, 126.

odaklanmış, özünde pratik faydayı barındıran bir akılcılık anlayışına dayandığı söylenebilir.

Ahmet Rıza Bey iş bölümünü, toplumlara “medeni” vasfı veren en temel unsurlardan biri olarak görmüştür.⁶⁸ Bilimsel ilerlemeler, teknolojik keşifler, iktisadi dönüşümler, sosyal anlamda yeni ihtiyaçlar ve bürokrasinin yeni işlevleri devlet yönetimini daha karmaşık hâle getirmiştir. Bu bağlamda yönetsel rollerin ve karmaşık idari süreçlerin fonksiyonel bir iş bölümünün tesisi ile “düzen” içinde bir “ilerlemenin” mümkün olacağını vurgulamış olduğundan bahsedilebilir. Uzmanların yönetimine dayanan bu anlayışın, dönemin Avrupası’nda özellikle Almanya’da hüküm süren Kameralizm’in etkisiyle şekillenmiştir.⁶⁹ Bu anlamda bir bütünün parçaları olarak ifade edilebilecek olan “Kameralizm” ile “elitizm”⁷⁰ tam bir uyum içinde Ahmet Rıza Bey’in argümanlarının dayanak noktasını oluşturmuştur.

Ahmet Rıza Bey’in fikir dünyasında Fransız aydınlarının etkisinin tartışmaya açık olmadığı belirtilmelidir. Fransız entelektüel geleneği, sınıfsal olarak soyluların önderliğine yaslanmışken kamusal eğitimin önemini devamlı olarak vurgulamıştır.⁷¹ Bu bağlamda Fransız entelektüel geleneğinde Saint Simon (1760-1825) ve Comte (1798-1857)’un “tarihin hızlandığı”⁷² modern dönemlerde tekniğin yerini sosyal bilimlerin çalışma alanlarıyla doldurmanın mümkün olamayacağı vurgusu,⁷³ Ahmet Rıza Bey’in bilime bakışını şekillendirmiş olmalıdır. Buna göre Saint Simon ve Comte’un reformist eğiliminin “teknokratik” yönü ile Ahmet Rıza Bey’in müspet bilimleri merkeze alan toplumsal seferberlik yaklaşımının büyük ölçüde benzeştiği değerlendirilebilir. Kendisi gerçekliği “doğa kanunları” planında anlamının önemini vurgulamış, bu kanunlardan yararlanarak toplumun akılcı bir yaklaşımla yeniden örgütlenmesi gerektiğini savunmuştur.

Ahmet Rıza Bey, erken dönem metinlerinde toplumsal bütünleşmenin koşullarını bulmaya yönelmiş olmalıdır. Bu bağlamda, toplumsal bütünleşmenin unsurları arasında “birey” kavramı bir tartışma konusu edilmemiştir. Bu metinlerdeki fikri yönelim, toplumun iyiliğini “ortak çıkar” kavramı üzerinden gerçekleştirmeye odaklanmıştır. Ahmet Rıza Bey “ortak çıkar” ilkesini İslam’ın anlam dairesinde ele almış, birtakım dokunuşlarla zamanın şartlarına uyarlamış, halkın yararına olduğu müddetçe, bireysel çabaların tüm engellerden muaf tutulması gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁴

68 Haniçoğlu, *The Young Turks in Opposition*, 203.

69 Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 12.

70 Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, çev. Fatma Zehra Bayrak (İstanbul: Hayat Yayınları, 2020), 49.

71 Şerif Mardin, *İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 156.

72 Kabakçı, *Sosyolojiyi Kurmak*, 120.

73 Mardin, *İdeoloji*, 157.

74 “Bugün küre-i arzda bir krala lüzûm görmeyen veyâ hükümdârları İngiltere kraliçesi gibi bir heykelden ibâret olan akvâmın ne kadar hür ve mes’ûd olduğunu görüyoruz. Bu hâlde bir milletin kralısız yaşayıp bahtiyâr olabileceği; lâkin teba’anın i’ânesi olamaz ise metbû’un o makâmda yaşamak değil, çoluk çocuğunu idâreden âciz kalacağı şüphesizdir.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma’ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ’ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 36.

Değişimin Anahtar Kavramı Olarak İlerleme

Auguste Comte'un pozitivist sistematiğini takip eden Ahmet Rıza Bey, İslam'ı toplumun ilerlemesinde bir imkân olarak görmüştür.⁷⁵ Kendisi reform tasarılarını din karşılığında temellendirmemiş, dinin manevi değerlerine karşı geliştirilen eleştirilere karşı çıkmıştır. Ahmet Rıza Bey, sosyal hayatın dinamizmine ket vuran ve hurafelerden beslenerek bir “bilgi iktidarı” oluşturan metafizik anlayışa daima mesafeli durmuştur.⁷⁶ Ahmet Rıza Bey, bilimsel düşüncüyü bir ortak uzlaşma alanı olarak görmüş olmalıdır. Kendisine göre bilimin; milleti, dini, mezhebi, kabilesi ve öznel değerler sistemi yoktur. Dolayısıyla din ve mezhep temelli “Osmanlı Millet Sistemi'nin” çok uzun zamandan beri çözüldüğünü ve Osmanlıları bir arada tutabilecek zemini kaybetmiş olduğunu değerlendirmiştir. Pozitif bilim temelinde bir kamusal eğitim seferberliği “Osmanlılık” idealinin modernist yönüne imkân sağlamış olmalıdır. Bu yönüyle Ahmet Rıza Bey'in erken dönem metinlerinin konusunun “eğitim” olması şartırcı değildir. Bursa Maarif Müdürlüğü görevindeyken eğitime ilişkin gözlemleri, eğitim sisteminin ıslahına yönelik teklifleri ve İstanbul ile yaptığı yazışmaların ana teması, “eğitim” temelli toplumsal ve siyasal bir paradigma değişikliğini içermektedir.⁷⁷

Ahmet Rıza Bey'in erken dönem fikirlerine ışık tutan bu metinlerde, kamusal-kitlesele eğitim hedefi, toplumsal zihniyet dönüşümünün anahtar kavramı olarak ele alınmıştır. Ona göre, tarihsel gerçekliğin ürettiği zamanın doğrularına göre örgütlenen kamusal eğitim kurumları sayesinde, mutlak gerçeklik anlayışı zamansal gerçeklik anlayışına (relationism)⁷⁸ doğru yol almış olacaktır. Ahmet Rıza Bey bu metinlerde, gerçeklik algısını, sosyal-kültürel düzlemde oluşturmuş ve onu süreklilik kavramıyla açıklamaya çalışmıştır. Süreklilik, tarihsel birikimin ifadesi olarak pozitivizmin “ilerleme” anlayışında karşılık bulmuş olmalıdır.⁷⁹ Ahmet Rıza Bey'e göre geleneksel mahalle mektepleri, zamanın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır.⁸⁰ Açılacak olan modern eğitim kurumları sayesinde imparatorluğun gerilemesine sebep olan cehaletin de önüne geçilmiş olunacaktır.⁸¹

75 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 184.

76 “Kimsenin dinini, imânını tenkid etmek ve istirahat-ı kalbinesini bozmak fikrinde değilim. Bu sırada dine dokunmak nifâk ve husûmeti ve karışıklığı arttırmaktan başka bir işe yaramaz.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 7.

77 “(...) ma'ârifin dahi zamânın şânına lâyük bir hâle îsâli kat'iyen lâzımdır.” Bk. BOA, MF. İBT, 28/12/2.

78 Karl Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyavuz (Ankara: Epos Yayınları, 2002), 111.

79 “Medeniyet, mürûr-ı zamanla toplanmış bir kuvvettir. Himemât-ı mütevâliye sayesinde tedricen terakkî ve intişâr eder.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 9.

80 BOA, MF. İBT. 28/12/2.

81 Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâir Sultân Abdülhamid Han-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 12.

“Her türlü kusûrun, yine edeb ve milliyet dâ’iresi dâhilinde tashîhini” arzu eden⁸² Ahmet Rıza Bey, eğitim reformunu “kamusal eğitim”⁸³ anlayışının bir ifadesi olarak tüm Osmanlı toplumuna yaygınlaştırmayı hedeflemiş gözükmektedir. Bunu aydınlanmacı anlayışın gereği olarak görmüştür. Ona göre Fransız ansiklopedistler, “Fransız Devrimi’ne giden yolun taşlarını nasıl sabırla döşemişlerse yeni eğitim kurumlarından yayılan ziya, imparatorluğu girdiği karanlık tünelden aydınlığa aynı sabır ve tutkuyla çıkarmış” olacaktır. Bu hedef ancak düzen içinde ilerlemeyle gerçekleşebilirdi.⁸⁴ Kendisi, birdenbire meydana gelen değişim pratiklerine mesafeli yaklaşmış, idealize ettiği reformist hamlelerin zamana yayılarak tedrici⁸⁵ bir şekilde ve toplumsal dokuya zarar vermeden hayata geçirilmesine önem vermiştir.⁸⁶

Ahmet Rıza Bey’in, bu metinlerde “akıl” kavramına yüklediği anlam bakımından da özgün bir yaklaşım sergilediğinden bahsedilebilir. “Akıl” kavramını, felsefi spekülasyonlar bağlamında ele almamış, insan aklını insanların faydasına koşullanmış bir eylem örüntüsünün hareket ettirici unsuru olarak değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra terakki (ilerleme) kavramını da imparatorluğu kurtarmanın araçsal formülü olarak detaylandırmaya çalışmıştır. Bu metinlerde bilim, fen, akıl gibi kavramların yekpare bir toplumun oluşumuna ve devamına yönelik aracı unsurlar olarak işlendiği söylenebilir. Bu bakımdan, insan aklına yüklenen anlamıyla “dayanışmacı” toplumsallık anlayışı arasında simbiyotik bir ilişki biçimi geliştirmiştir. Toplum zemininde “ahlak” kavramı üzerinden ideal toplumun önceliklerini belirlerken sanayi, ticaret ve tarım ile ilgili iktisadi ilişkilerin zamanın ruhuna uygun olarak düzenlenmesine dair teklifleri, “bilimsel düşünce” özelinde ele almış olmalıdır.⁸⁷ Bu bağlamda kendisi, bilimin verilerinden hareket eden ve ilerlemeye koşullanmış bir “maddî medeniyet” anlayışının gerekliliğini öncelemiş izlenimi vermektedir. Eğitim kariyerindeki ziraat tahsili, imparatorluğun modern tarım yöntemleriyle ekonomik anlamda bir atılım gayesini gütmüştür. Bu bağlamda Ahmet Rıza Bey’in erken dönem metinlerinde, bir çeşit “refah toplumu”⁸⁸ formülasyonu geliştirme amacından bahsedilebilir.⁸⁹

82 Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Maârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâir Sultân Abdülhamid Han-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 4.

83 “Terakkiyât-ı medeniyenin esasî maârifidir.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma’ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ’ir Sultân Abdülhamid Han-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektûb*, 12.

84 “Biz devrimci değiliz; hanedan değişikliği istemiyoruz; doğrudan sorumlu kişiler tarafından yapılan mevcut yasaların doğrudan uygulanmasını istiyoruz.” Bk. Ahmet Rıza, “Confusion De Pouvoirs En Turquie,” *Mechveret*, 15 December, 1895, 2.

85 Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, 285.

86 “İslâhat-ı tedricî her nevi ihtilale en müessir bir deva-yı ihtiyâtîdir.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma’ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ’ir Sultân Abdülhamid Han-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 32-33.

87 “Amelsiz ilmin umûma faydası olmayacağından, islâh-ı ma’ârif-i dâ’ir topladığım ma’lûmâtın intişârına bir müfid yol düşündüm.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma’ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ’ir Sultân Abdülhamid Han-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 4.

88 Auguste Comte, *A General View of Positivism*, 142.

89 “Kuvve-i harbiyemizi pek mükemmel farz etssek bile sulh ve refâhı yalnız askerle idâme ü te’min fikir ve ümidinde bulunmak hatâdır.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma’ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ’ir Sultân Abdülhamid Han-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektûb*, 27.

Yekpare Toplum İdeali

Ahmet Rıza Bey'in erken dönem metinlerinde işlenmiş olduğu “vatan” tasavvuru, imparatorluğun birliğinin sembolü olan “padişah” kültürünün manevi doğasını olumsuz anlamda etkilemiştir.⁹⁰ Böylece bütün bir Osmanlı toplumu nezdindeki “saltanat” kurumunun baskın ve kapsayıcı rolü, görece soyut ve yeni bir içeriğe sahip olan “vatan” kavramıyla dengelenmiş oluyordu. Devlet-halk bütünleşmesi⁹¹ sayesinde ilahi meşruiyet kaynakları zemin kaybederken⁹² “vatan”, “halk” ve “ahali” gibi semboller üzerinden yeni siyasal meşruiyet alanları oluşmaktaydı. Anayasal meşruti monarşi ideali, bu yeni sembol kümelerinin nihai hedefi olarak görülebilir. Ahmet Rıza Bey'in erken dönem yazıları “seküler” içerikli semboller aracılığıyla eğitim temelli entelektüel bir devrimin koşullarını hazırlamayı hedeflemiştir.⁹³ Bundan dolayı kendisi, şiddete dayalı bir ihtilale karşı net bir tutum geliştirmiş, “ilerleme” anlayışını tedricî bir gelişme süreci olarak değerlendirmiştir.⁹⁴

Ahmet Rıza Bey, “halk” ile “devlet” arasındaki mesafenin olabildiğince azaltılması gerektiğini savunmuştur. Buna yönelik anayasal bir sistemin işler hâle gelmesiyle halkın karar alma süreçlerinde daha etkin rol alacağı, dolayısıyla padişahın mutlak otoritesinin zayıflatılarak kişi kültü dışında temellenen devlet-halk bütünleşmesinin sağlanacağını öngörmüştür. Bu metinlerde, devlet-halk bütünleşmesi, pozitivizmin “düzen” kavramı çerçevesinde ele alınmıştır. Ahmet Rıza Bey'in *Dil Akademisi* başlıklı, dil reformu konulu lâyihası; yekpare bir toplum anlayışının en yalın ifadesi olduğu söylenebilir.⁹⁵ Bu metinde Ahmet Rıza Bey, ortak tarih idealine vurgu yaparak aynı coğrafyanın insanlarını Osmanlı milletinin birer ferdi olarak görmüş ve imparatorluğun sınırlarının mevcut hâliyle korunmasının önemini vurgulamıştır.⁹⁶ Ahmet Rıza Bey bu lâyihada, “lisân-ı resmîyi cebren tâ'lim ve tamim etmemek hatâsı lisân-ı millîlerini muhâfaza eden akvâmın bi'l-âhire birer birer bizden ayrılmasına sebep oldu. Kılıç kuvveti ile

90 Kaynar, *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930, en son temps*, 660.

91 “Hükûmetle millet bir â'ile efrâdı gibi yekvücûd olmak ve menâfi'-i umûmiyeye hep birlikte çalışmak lâzım gelirken hâkimle mahkûm, zâlimle mazlûm gibi yekdiğerine nazar-ı husûmet ve münâferetle bakıyor.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektûb*, 8-9.

92 “Ma'ârif ilerlemedikçe ve ahâlî işe karışmadıkça memlekette adam yetişmez. Adam yetişmedikçe devletin istiklâliyeti muhâtaradan kurtulamaz.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektûb*, 13.

93 “Akıl ve izânı ziyâ-yı ma'ârifle münevver olmayan akvâm, dünyânın en zengin ma'denlerine mâlik olsa muktezâ-yı cehâlet en nihâyet yine fakir ve aç ve ecânibin sanayi'-i medeniyesine muhtâc kalıyor.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektûb*, 16.

94 “Ansızın şiddetle vukû' bulacak bir inkılâbdan daha doğrusu karışıklıktan cem'iyete şerâ'it-i hayâtîyyeye gelecek zarar eski usûlün fenâlığından beterdir.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektûb*, 20.

95 “Bizde kapitülasyon gerçi ecnebî mekteplerini lağva mâni' oluyor. Lâkin bu ecnebî mekteplerinde Türkçe okutmak ne için taht-ı mecbûriyete alınmıyor.” Bk. BOA, Y.EE. 9/38.

96 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2022), 76.

kazanılan yerler lisânın za‘af ve killetiyle gâ‘ib edildi.”⁹⁷ diyerek Türkçenin okullarda “resmî dil” olarak okutulmasının önemine değinmiştir. Aynı lâyhada, medreselerde on beş sene eğitim almış bir öğrencinin Türkçe ve Arapça bir ibareyi anlamakta türlü zorluklar yaşadığı gerçeğine değinmiş, Arap ve İran dillerinin kontrolsüzce taklit edilmesini eleştirmiştir. Bu anlamda, lisanın bozulmasını millî ahlakın bozulmasının temel nedenlerinden biri olarak görmüştür:

“Bir zaman Acem’i taklidden ise büsbütün Arab lisânını kabul etmek belki daha hayırlı idi. Lâkin Osmanlı Devleti’ni te’sis eden selâtin –mille ve ecdâda hürmet ve muhabbetleri iktizâsı- Osmanlı nâmına Osmanlı lisânı ibkâ ve teşhîr etmek istediler. O lisânda yazdılar. Şi‘r söylediler. Ancak millet âteşten yeni çıkmış; livâlarda, nâhiyelerde değil pâyitahtda bile herkese ta‘lîm ü tadrîse kâfi mu‘allim kalmamıştı. Ulemâ yetiştirmek maksadıyla mülkün her tarafına medreseler yaptırıldı. İlme tâlib olanlar hizmet-i askeriyeden mu‘âf tutuldu. Ne fâ‘ide ki mu‘allim bulunamadığından câmiler, medreseler Arab ve Acem müderrislerle doldu. Türk medreselerinde Türkçe okunmaz oldu. Ulemâmız, üdebâmız âsârını Arabca tasnife başladı. Medreselerde on beş sene dirsek çürüten talebe içinde Türkçe veya Arabca bir ibareyi doğru yazan nâdir görüldü. Nazmda, kitâbetde Acem şive ve minvâlî, mübâlağâtta, meddâhlıkta ve ba‘uı uygunsuz ahvâlde hep Arab ve Acem efkâr ve akvâlî taklît edildi. Lisânımızla berâber ahlâk-ı milliyemiz de bozuldu.”⁹⁸

Ahmet Rıza Bey’in, millî lisan teklifi ve Türkçe temelli yeni bir gramerin oluşturulmasının gerekliliğine olan inancı “Türk rönesansı”⁹⁹ olarak nitelenebilecektir. Onun, “Türklük” kavramını bir kurucu özne olarak¹⁰⁰ ele alan bir zihin haritasına sahip olduğu vurgulanabilir. Almanca gramerin miladı nasıl ki Luther (1483-1546)’in İncil çevirisine dayandırılmışsa ve bu tercümeyle birlikte bir Alman ulusundan bahsedilmeye başlanılmışsa Ahmet Rıza Bey’in Arapça kurallardan arındırılmış yeni Türkçe gramerinin oluşturulması teklifi de benzer sonuçlara odaklanmıştır. Ahmet Rıza Bey’e göre, lisanın zenginleşmesine katkı sağlayacak olan tercüme faaliyeti, çevirenin dil hâkimiyetinin yanı sıra tercüme edilecek konuya ilişkin yeterli derecede bir bilgi birikimine ve yorumlama kapasitesine de sahip olmalıdır.¹⁰¹ Bu nedenle lisan meselesini, maarif ve medeniyetin anahtarı olarak görmüş, imparatorluğun bütünlüğünü lisan birliği konusunda temellendirmiştir.¹⁰² Ahmet Rıza Bey’in “lisan reformu” konusundaki tekliflerinin arka planında; yazı dili ile konuşma dili arasındaki mesafenin kapatılması, yazılan metinlerin

97 BOA, Y.EE, 9/38.

98 BOA, Y.EE, 9/38.

99 “İmâm-ı A‘zam, ‘Arab olmayanlar için namâzda Kur‘ân’ın tercemesini okumağa’ fetvâ vermişken re’s-i kâr-ı devletde böyle mühimm ve ma‘nîdâr bir müsâ‘ade-i şer‘iyyenin kadr ve ehemmiyetini anlayıp ondan her vechile istifâde edecek fa‘âl bir âdem bulunmadı.” Bk. BOA, Y.EE, 9/38.

100 “Türk lisânıyla Türk milleti ile’l-ebed pâyidâr olacaktır fikr ve emel-i kavisinde bulunarak lisânımızı -elsine-i muntazamaya rekâbet ve mukâvemet edebilecek sûrette- islâh etmeli ve Türk milletini muhâfaza husûsunda lisânın pek büyük bir ehemmiyeti olduğunu iyice zihnimize yerleştirmeliyiz.” Bk. BOA, Y.EE, 9/38.

101 BOA, Y.EE, 9/38.

102 “Binâe’n-aleyh lisân demek ma‘ârif ve medeniyetin miftâhı milletin bâ‘is-i fevz ü felâhı demektir.” Bk. BOA, Y.EE, 9/38.

geniş halk kitleleri tarafından anlaşılması gerektiğine ilişkin bir beklenti söz konusudur.¹⁰³ Bu beklentiler, Tanzimat ile başlayan “dilde sadeleşme hareketi”nin¹⁰⁴ devamı niteliğindedir. Dilde sadeleşme hareketinin bir boyutu da “imla” ve “yazı” konularına odaklanmıştır. Buna göre, imla ve yazı konusunda yaşanan birtakım farklılıklar okuma-yazma öğreniminde çok ciddi olumsuzluklar üretmiştir.¹⁰⁵ Ahmet Rıza Bey, toplumsal bütünlüğün anahtarı olarak gördüğü kamusal eğitim reformunun hayata geçirilmesi için imla, yazım ve gramer konusunun “Türkçe” özelinde çözüme kavuşturulması teklifinde bulunmuştur.¹⁰⁶ Dilde sadeleşme tekliflerinin, “millileşme” pratiği ile eşgüdüm içinde bulunduğu tespiti yapılabilir.¹⁰⁷ Bu bağlamda Ahmet Rıza Bey'in önerilerinde “Türklük” kavramı her ne kadar modern milliyetçi kuramların zemininde tartışılmamış olsa da ön milliyetçilik (pre-nationalist) yönlü düşünce argümanlarının dikkat çekici boyutta olduğu vurgulanmalıdır.

Ahmet Rıza Bey'in erken dönem metinlerindeki reformist yönelimin doğasındaki seküler içerik dikkate alınmaksızın onun kültürel referans çerçevesinin tam anlamıyla anlaşılmasının mümkün olamayacağı gerçeği vurgulanmalıdır. Yazılarında temas ettiği tematik çerçeve, bütünleşmiş bir toplum idealini merkeze alırken bilinçaltında şekillenmiş bir güvenin yansıması olarak “Türklerin” hâkim unsur olduğu gerçeği üzerinden amaçsal bir tutum geliştirdiği görülmektedir. Müspet bilim, halk, anayasa, eğitim gibi konulara yapılan atıf, “millî devlet” idealinin seküler düzlemde inşa edilebileceğine ilişkin düşüncelerini yansıtmış olmalıdır. Bu bağlam örgüsü içinde “milliyetçilik” kavramının da seküler içerikten beslenen bir kavram olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla Ahmet Rıza Bey'in “kozmpolit”¹⁰⁸ duruşu sadece Avrupa kamuoyunu kazanmak adına oluşturulmuş bir imajdan ibaret olduğu izlenimi vermektedir.

Bu metinlerde “millî lisan” problemi, kültürel birliğin sağlanması amacına dayanırken “iş bölümü”¹⁰⁹ sosyal ve ekonomik alanda “ilerleme” tasavvurunun bir ifadesi olarak değer kazanmıştır. “İş bölümü” aynı zamanda farklılaşma ve özelleşme kategorisi bağlamında ele alınmıştır.¹¹⁰ Ahmet Rıza Bey'in aldığı otodidakt eğitim¹¹¹ ve ailesinin kültürel pratikleri bütüncül olarak değerlendirildiğinde dünya algısını şekillendiren motivasyonlar, kategorik olarak farklılaşma-özelleşme deneyiminde hayat bulmuştur. Ahmet Rıza Bey'in erken dönem

103 “Bizde üdebâ ma'nâyı, hakikati hep tezyînât-ı lafziyyeye fedâ etmiş ve yazdıkları âsârda mümkün olabildiği kadar Türkçe kelime kullanmamağa çalışmış olduklarından ecnebilerin anlayacağı, Türk'ün bi-hakkın istifâde ve iftihâr edeceği bir kitâb bırakmamışlar.” Bk. BOA, Y.EE, 9/38.

104 Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara: Dil Derneği Yayınları, 2010), 80-83.

105 Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, 58.

106 “Yeni usûlde sarf ve nahiv kitâbları yazıldı. Lâkin bu islahât yine hep Arab kavâ'idî dâhilinde icrâ yani lisân-ı millimiz dâ'imâ Arab kavâ'idine fedâ edildi. Evvelen; bir Osmanlı lisânı, Osmanlı edebiyâtı meydâna koymak ve sonra kavâ'idî bu lisâna uydurmak iktizâ ederken kavâ'id-i atıkaya ri'âyet lisânın bozulmasına sebebiyet verdi.” Bk. BOA, Y.EE, 9/38.

107 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1941), 1: 293.

108 Mehmed Murad, *Mücadehe-i Milliye*, 171.

109 Mardin, *İdeoloji*, 130-131.

110 Shumel Noah Eisenstadt, *Modernization: Protest and Change* (New Jersey: Prentice Hall, 1996), 3.

111 “Otodidakt (Autodicté): Kendi kendini tahsil etmiş adam, hocasız âlim, mektepsiz münevver.” Bk. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 2: 315.

metinlerinde toplumun refahı, kamusal özgürlükler, yöneticilere olan bağlılıklarda azalma şeklinde ortaya çıkan eğilimler, söz konusu farklılaşma-özelleşme kategorilerinin alt metinleri olarak işlenmiştir. Bunun yanı sıra farklılaşma eğilimleri ile “meslek” kavramı üzerinden bir profesyonelleşme aidiyeti geliştirilmiştir.¹¹² Erdem, davranışta ölçü, itaat, bilgelik, sevgi şeklinde özetlenen değerler büyük ölçüde “meslek” aidiyeti özelinde tanımlanmıştır. Toplumsal yarar, “çalışmaya” atfedilen kutsiyetle bir ünsiyet ilişkisine tabi tutulmuş olmalıdır.¹¹³ Bu bakımdan Saint Simon’dan tevarüs eden endüstriyel toplumların mühendislerin eliyle yönetilmesi gerektiğine ilişkin teknokratik vurgunun¹¹⁴, Ahmet Rıza Bey’in fikir dünyasına yön veren önemli bir unsur olduğu belirtilmelidir.

Sonuç

Ahmet Rıza Bey’in entelektüel kimliği, Fransız aydınlanma geleneğinin doğrudan ve belirleyici etkisiyle şekillenmiştir. Ahmet Rıza Bey, dönemin diğer Osmanlı aydınlarında görüldüğü üzere Darwinci-materyalist eklektik düşünce akımlarının dışında, görece daha sistematik ve tarihsel yönü ön planda olan ve din karşıtlığına dayanmayan “pozitivizm” taraftarlığı, “seküler” kimliğinin makul düzlemde gelişmesini sağlamıştır. Buradan hareketle, Ahmet Rıza Bey’in pozitivist görüşlerinin modern Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna ilham veren felsefenin oluşumundaki etkisi söz konusudur. Bu anlamda, “sekülerizm” ve “pozitivizm” bağlamında Türkiye Cumhuriyeti’ne intikal eden bir devamlılıktan bahsetmek mümkündür.

Ahmet Rıza Bey, “kültür” ve “medeniyet” hakkındaki düşüncelerinde düalist bir tutum geliştirmişken Cumhuriyet’in kurucu kadrolarında bütünsel yaklaşımın ön planda olduğu da vurgulanmalıdır. Ahmet Rıza Bey, kültüralist-entelektüel gelişmeyi siyasal-eylemsel alana göre öncelik tanıması bakımından Atatürk’ün kültüralist-ilerlemeci yönüyle büyük ölçüde benzerlikler göstermiştir. Ahmet Rıza Bey, kurumların restorasyonuna dayanan tedricî değişimi öncelerken Cumhuriyet, kurumsal tasfiyeyi de içerecek şekilde daha radikal ve hızlı değişim tercih etmiştir.

Ahmet Rıza Bey’in “pozitivizm”inin “düzen” içinde “ilerleme” anlayışına dayandığı, siyasal anlamda tedricî (kademeli) dönüşüm stratejisini benimsemiş olduğu görülmektedir. Kurumların zamanın şartlarına uyumlu hâle getirilmesine dayanan bu anlayış, büyük ölçüde şiddet yöntemine dayanan bir ihtilal girişimine karşıtlık temelinde kurgulanmıştır. Tanzimat

112 “Bu asırda bir mülkü hüsn-i idâre için zekî ve hissiyât-ı hamîde sâhibi olmak kâfi değildir. Esas tecrübe ve hikmete ve memleketin ihtiyâc-ı sahîhine müstenid doğru bir meslek lâzımdır. İdare-i hükümet kumar oyunu gibi zarın tâlî’ine bırakılamaz. Hakâ’ik-ı ahvâl isti’âreye yatmakla bilinemez.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma’ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ’ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 23.

113 “Dünyâda emeksiz bir gül bile koparılmıyor.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma’ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ’ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*, 10.; “Âlem-i medeniyete şeref veren âsâr-i fenniye ve sana’iyenin çoğu sa’y-i amelde fa’il-i muhtar olanlar tarafından vücûda getirilmiştir.” Bk. Ahmet Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma’ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ’ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektûb*, 13.

114 Mardin, *İdeoloji*, 157.

Dönemi ile başlayan sekülerleşme pratiğinin siyasal karşılığı “Osmanlılık” ideali olmuştur. Ahmet Rıza Bey “Osmanlılık” akımını, seküler çerçevede kolektif bir kimlik oluşturma girişimi olarak tarif etmiştir. Dolayısıyla Ahmet Rıza Bey’in “Aydınlanmacı” kimliği, “Osmanlılık” akımı üzerinden proto-milliyetçilik anlayışına geçişi sağlayan bir temele dayanmaktadır. İttihat ve Terakki Partisi’nin 1913 yılından sonra en açık hâliyle ortaya koyduğu “Türkçülük” ideolojisinin felsefi köklerini Ahmet Rıza Bey’in “Osmanlılık” çerçevesinde geliştirdiği “vatandaşlık” metodolojisinde görülebilir. Sonuç olarak her iki fikir akımının ortak özelliği “laik” içerikleridir. Bu yönüyle Atatürk’ün genel siyasi çizgisi, Ahmet Rıza Bey’in “pozitivizm” anlayışıyla tutarlılık gösterir.

Ahmet Rıza Bey ile Atatürk arasında pozitivist eğilimler bakımından birçok ortak noktalar olmakla birlikte, niteliksel bir ayrışmanın bulunduğu belirtilmelidir. Bu ayrışmanın doğası, Tekin Alp (1883-1961)’in de belirttiği üzere, teorik çerçevesini Ziya Gökalp (1876-1924)’in çizdiği “kültür” (hars) ve “medeniyet” kavramlarına karşı geliştirilen bakış açısından kaynaklanmıştır. Ahmet Rıza Bey, erken dönem siyasal metinlerinde, “kültür” kavramını İslam geleneğinin kültürel kodları üzerinden okumuş, bu kodların tarihsel özgünlüğüne erken dönem yazılarında defalarca atıf yapmıştır. Ona göre, bu kültürel kodlar her hâl ve şartta muhafaza edilmelidir. Bunun yanı sıra, metafizik içerikten soyutlanmış münhasır “kültür” evreninin tedricen dönüşerek evrensel bütünün parçası olabileceğini öngörmüştür. Ziya Gökalp’te en açık hâliyle tezahür eden “kültür” ve “medeniyet” düalizminin benzerine Ahmet Rıza Bey’in erken dönem siyasal metinlerinde rastlamak mümkündür. Ahmet Rıza Bey, teknolojik sahada ilerlemenin müspet bilimler sayesinde sağlanabileceğini ifade ederken “şark” kültürünün özgün kimliğinin muhafaza edilmesinin önemini de vurgulamıştır. Kültür sahasındaki değişim paradigmasının, kamusal eğitim sayesinde toplumsal aydınlanmanın tesisi ile sağlanabileceğini öngörmüştür.

Ahmet Rıza Bey’in bireyin çıkarından çok toplumsal çıkarı savunan, sınıfsız toplum idealini vurgulayan düşünceleri; Cumhuriyet inkılaplarında ve Cumhuriyet’in iktisadi yapısının oluşmasındaki “devletçi” ve “halkçı” tercihlerde en açık şekliyle kendini göstermiştir. Bu yönüyle Ahmet Rıza Bey’in “idari merkezîyetçilik” anlayışıyla Atatürk’ün üniter devlet anlayışı düşünsel devamlılığı ortaya koyması bakımından bir hayli dikkat çekicidir. Ahmet Rıza Bey’de “vatan” kavramının çok anlamlılığına karşılık Atatürk’te “vatan” anlayışı, aynı çıkarlara ve aynı amaçlara sahip tek parça ve bölünmez toplumu oluşturan yurttaşların toplamı olarak tanımlanmıştır. Ahmet Rıza Bey’in Türkçenin sadeleştirilmesine yönelik teklifleriyle, Cumhuriyet’in ilk yıllarında “dilde sadeleşme” çabaları arasında birtakım benzerliklerin bulunduğu da vurgulanmalıdır. Bu anlamda Ahmet Rıza Bey’in olgusal anlayışı, Cumhuriyet realizminin oluşumuna kaynaklık eden düşünsel ve eylemsel yönelimin belirleyici unsurlarından olduğu değerlendirilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidadiye Kalemî (MF. İBT) 28/12/2.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE) 9/38.

İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)

Ahmet Rıza Bey Evrakı ZE / 2504.

Yayımlanmış Kaynaklar

Ahmet Rıza. *Vazife ve Mes'ûliyet: Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*. Kahire: 1320.

Ahmet Rıza. *Vazife ve Mes'ûliyet: İkinci Cüz, Asker*. Kahire: 1323.

Ahmet Rıza. *Vazife ve Mes'ûliyet: Üçüncü Cüz, Kadın*. Kahire: 1323.

Ahmet Rıza Bey. *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası*. Çeviren Ziyad Ebüzziya. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1982.

Ahmet Rıza Bey. *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha*. Londra: Impremerie Internationale, 1312 (1895).

Ahmet Rıza Bey. *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islâhına Dâ'ir Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretlerine Takdîm Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektûb*. Genève: 1313 (1895).

Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2022.

Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi, 2017.

Ata, Meltem Begüm Saatçi. *Ahmet Rıza Bey'in Kamunun Eğitimi Üzerine Görüş ve Faaliyetleri*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2018.

Comte, Auguste. *A General View Of Positivism*. London: Cambridge University Press, 2009.

Davison, Roderich H. *Reform in The Ottoman Empire 1856-1876*. New Jersey: Princeton University Press, 1963.

Eisenstadt, Shumel Noah. *Modernization: Protest and Change*. New Jersey: Prentice Hall, 1996.

Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*. 1 cilt. İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1941.

Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*. 2 cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Fuad. "La Constitution Ottomane", *Mechveret*, 15 Mars, 1896.

- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *The Young Turks in Opposition*. New York Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Kabakçı, Enes. *Sauver l'Empire, Modernisation, positivisme et formation de la culture politique des Jeunes-Turcs (1895-1908)*. Doktora tezi, Université Paris I Pantheon-Sorbone, 2006.
- Kabakçı, Enes. *Sosyolojiyi Kurmak*. İstanbul: Vadi Yayınevi, 2020.
- Kaynar, Erdal. *L'héroïsme de la vie moderne: Ahmed Rıza, 1858-1930 en son temps*, Louvain : Peeters, 2021.
- Kuran, Ahmed Bedevi. *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Tan Matbaası, 1945.
- Kushner, David. *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*. London: Frank Cass and Company Limited, 1977.
- Le Bon, Gustave. *Kitleler Psikolojisi*. Çeviren Fatıma Zehra Bayrak. İstanbul: Hayat Yayınları, 2020.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara: Dil Derneği Yayınları, 2010.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çeviren Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Malkoç, Eminağ. *Ebü'l-Ahrâr Ahmet Rıza Bey: Bir Pozitivistin Hayatı, Yazışmaları ve Düşünce Dünyası*. İstanbul: Der Yayınları, 2017.
- Mannheim Karl. *İdeoloji ve Ütopya*. Çeviren Mehmet Okyavuz. Ankara: Epos Yayınları, 2002.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Mardin, Şerif. *İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Megill, Allan. *Aşırılığın Peygamberleri*. Çeviren Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2021.
- Mehmed Murad. *Mücadele-i Milliye*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1324 (1908).
- Mill, John Stuart. *Auguste Comte and Positivism*. İstanbul: Karbon Kitaplar, 2020.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Said, Edward. *Hümanizma ve Demokrasi Eleştirisi*. Çeviren Osman Akınhay, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005.